

BEVEZETÉS

Reggel volt, talán vasárnap, nem emlékszem tisztán. Anyám arra kért, üljek az ágya szélére. Ketten voltunk. A szobát homályosan világította meg a fölizzó reggeli nap.

– Mondanom kell valamit – szólalt meg anyám.

Nem tudtam, mire számítsak, de sejtettem, hogy semmi jóra.

– Zsidók vagyunk.

Csak úgy kitört belőle az egyszerű mondat. Nem tudtam biztosan, mit jelent zsidónak lenni, és azt sem, akarok-e én zsidó lenni. Számos hasonló beszélgetésre kerülhetett sor a kommunista országokban, ahol a korábbi totalitárius hatalom, a Harmadik Birodalom és szövetségesei elszántan ki akarták irtani Európa zsidóságát. Az anyám részéről egyszerű üzenet talán sok százmillió más emberét is hordozta, akiket az agresszió évszázada megnyomorított. Figyelmeztetésnek szánta, hogy utódaival ne ismétlődhessék meg az, ami 1944-ben a családjával megtörtént: szinte mindenki elpusztult a koncentrációs táborokban. Figyelmeztetett a puszta biológiai öfenntartásra. Vagy a túlélés egy más szintjére. A náciak, magyarok, németek és más európaiak úgy akarták eltüntetni a zsidókat, hogy nyomuk se maradjon. A tudást, hogy kik vagyunk és honnan jöttünk, fenn kell tartani akkor is, ha magunkba kell zárni.

Ez a rövid epizód kezünkbe adja a szálat, ami a huszadik század terrorista rendszereit összeköti: benne van az üldöztetéstől való félelem, az áldozatok önmagukra kényszerített hallgatása, rejtekezés, Paul Betts megfogalmazása szerint „rejtett identitás”, az ember gondolatainak és érzéseinek elrejtése és az identitás meghamisítása a túlélés érdekében.¹ Könyvtárnyi irodalom született a huszadik század diktatúráiról, a holokausztról és az utóbbi évtizedekben a szovjet, kommunista népirtásról is. Ehhez képest viszonylag kevesen választották kötetük fő témájául a túlélést, holott százmilliók élete forgott kockán, akár éveken át. A túlélés – Terrence Des Pres szavaival – „élet extrém körülmények között”.² Megfogalmazását nem csak a náci táborok világára tartom

1 A nyilvános és privát identitással kapcsolatban lásd Paul Betts: *Within Walls – Private Life in the German Democratic Republic*. Oxford, Oxford University Press, 2010. Betts azt állítja, hogy az alapvetően burzsoá eszmének tartott „privacy”, azaz a magánélethez fűződő jog tovább élt a kommunista Kelet-Németországban.

2 Terrence Des Pres: *The Survivor – An Anatomy of Life in Death Camps*. Pocket Books, 1977, v.

érvényesnek. Igaz volt ez a könyvem témájául választott egyéb terekre is: 1944 Magyarországra, a gettóra, a deportáltak világára, Budapest rettenetes, 1944–1945-ös telére, a nyilas uralomra és az ostromra, végül Rákosi sztálinista uralmára, melyben magát a politikai rendszert kellett túlélni.

Az elnyomó rendszerekben, nehéz körülmények között felnőtté érő emberek sajátos módszereket és magatartásformákat fejlesztettek ki, hogy átvészeljék, túléljék a kort, akár gyarapodjanak is, de leginkább azért, hogy életben maradjanak. A túlélés így szerzett tudománya merőben eltér a demokráciák gyakorlatától. Ha valaki az egyikben nőtt fel, és fokozatosan hozzászoktatta magát, az megnehezítette, gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy a másikban jól boldoguljon. Nem az intézményrendszer, hanem ez magyarázza, hogy miért sikerült olyan kevés országban az átmenet a diktatúrából a demokráciába. Ez a könyv átlagemberek, férfiak és nők, gyerekek és idősek választott stratégiáit ismerteti, amelyekkel túléltek a szokatlanul nagy nyomást jelentő körülményeket. A túlélés fogalmát a szó legtágabb értelmében használok. Nemcsak a biológiai értelemben vett önfenntartást értem alatta, hanem a gazdasági, társadalmi státus, az emberi méltóság megőrzését vagy akár azt az igényt, hogy valaki úgy élhesse az életét, ahogyan régen.

A történeti szakirodalom a jog nyelvét alkalmazva általában az ellenállás és kollaboráció fogalmaival ábrázolja az átlagember viselkedését a totális diktatúrák vagy a külföldi megszállás idején. Ez a megközelítés azonban számos problémát vet fel, és nem számol azzal a szürke zónával, ami a kettő között van.³ A túlélés fogalma lehet a közös nevező az ellenállás és az együttműködés, kollaboráció között, beleértve a partvonalon álló feltételezett többség viselkedését. Ez a nézőpont különösen alkalmas lehet arra, hogy megértsük a hétköznapi ember magatartását szélsőséges körülmények között. Olyan helyzetekben, amikor a szembeszegülésért túl nagy árat kell fizetni, az alkalmazkodás viszont a túlélés lehetséges módja. Vagyis a kollaborációt vagy együttműködést nem feltétlenül azért választották az emberek, mert *azonosultak* például a nemzetiszocialista rendszer egészével, illetve egyes intézkedéseivel – ahogyan Peter Fritzsche állítja –, hanem azért, mert ez az attitűd adott esélyt a túlélésre.⁴

3 Robert Gildea, Olivier Wieviorka és Anette Waring rámutatnak, hogy az emberek ritkán szembesültek a megszállókkal való ellenállás vagy kollaborálás vegyítésze képletével. A túlélés azt diktálta, hogy megtalálják a megszállókkal való modus vivendi, az alkalmazkodás, az együttélés módjait. Robert Gildea – Olivier Wieviorka – Anette Waring (szerk.): *Surviving Hitler and Mussolini – Daily Life in Occupied Europe*. Oxford – New York, Berg, 2006, 4.; Deák István fontos könyvében kifejti, hogy az ellenállás fontos erkölcsi dilemmákat vet fel, hiszen az általa elért eredménynél esetenként jelentősebb az okozott kár. István Deák: *Europe on Trial. The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution during World War II*. Boulder, CO, Westview Press, 2015.

4 Peter Fritzsche: *Life and Death in the Third Reich*. Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 2008. Könyvében Fritzsche arra vállalkozott, hogy feltárja annak folyamatát, ahogyan a németekből nemzetiszocialisták lettek. Nála is tovább ment Hans-Ulrich Wehler, aki szerint az emberek fenntartás nélkül támogatták a Führer uralmát. Robert Gellately szerint a náci olyan

A túlélés lehet egyetlen, akár heroikus cselekedet eredménye. Ilyen a szö-
kés több változata: egyedül vagy másokkal együttműködésben. Ennél is gyako-
ribb, hogy kis lépések kumulatív eredménye, formája inkább kollaboratív, mint
egyéni. Ezek összessége árulkodhat arról a rendszerről, amelyet vizsgálunk.

A könyv *nem* a holokauszt vagy a sztálinizmus átfogó politikátörténete.
A hatalom és az egyén kapcsolatát szeretném megérteni a túlélés prizmáján
át. Ez a tapasztalat úgy fogható meg, ha a történész feltárja azt a helyzetet,
amiben az egyén találta magát. A hétköznapi ember tapasztalatán keresztül
igyekszem megvilágítani az elnyomás, a terror mechanizmusát és a vizsgálá-
tom tárgyát képező három fő helyszín – a náci táborok, a nyilas terror Buda-
pestje és Rákosi Mátyás Magyarországa – emberi kapcsolatait, vagyis e társa-
dalmak történetének egy szeletét.⁵ Megpróbálom megragadni az érzéseket,
érzelmeket, a huszadik század önkényuralmi rendszereinek legmaradandóbb
tapasztalatát: a félelmet és szorongást.⁶ Sztyepan Podlubnijnak, a szovjet
átlagembernek a titkos naplója sem segített, ugyanúgy gyötörte a szorongás.
Jochen Hellbeck kiemelte, hogy a GPU-val, az állami politikai igazgatósággal
kapcsolatban álló Podlubnij „végtelenül ideges lett, valahányszor közeledett
egy-egy betervezett találkozó, mert arra számított, hogy kulák múltját vagy a
legbensőbb gondolatait bármikor fölfedheti a mindenható szervezet”.⁷

A múlt század két diktatúrájában, a sztálinizmusban és a nácizmusban
az a közös, hogy mindkettő gyűlöletet gerjesztett azok iránt a társadalmi cso-
portok iránt, amelyekről meg akarta védeni magát, vagy amelyeket ki akart
metszeni a társadalom testéből. Nincs sok kétségem, hogy a teljes nemzeteket
uralma alá hajtó gyűlölet ideológiája ürügyet adott az agresszióra. Egyesek
szerint az agresszió az önvédelmet szolgálta, mások szerint – Peter Holquist
kifejezésével – egy gyönyörű és tiszta társadalom megteremtését, tehát eszté-
tikai célokat.⁸ Ahhoz, hogy gyűlölet ébredjen benne, az embernek úgy kellett

sikeresen meghódították a közvéleményt, hogy nem volt szükségük terror alkalmazására ah-
hoz, hogy létrehozzák rendszerüket. Wehlert és Gellatelyt idézi Richard J. Evans: *The Third
Reich in Memory and History*. Oxford, Oxford University Press, 2015, 89–90.

5 Hiroaki Kuromiya jelentős könyve az *egyéni* tapasztalatból igyekszik rekonstruálni a harmin-
cas évek terrorjának történetét. Hiroaki Kuromiya: *The Voices of the Dead – Stalin’s Great Terror
in the 1930s*. New Haven – London, Yale University Press, 2007, 6.

6 A történetírás újdonsága a térbeli, anyagi és érzelmi fordulat. Huhák Heléna tanulmánya a
naplók és levelek mikroelemzésével rekonstruálja az emberi sorsok tükröződését a szeretet,
lelkiismeret-furdalás, halálfélelem megnyilvánulásaiban. Huhák Heléna: Koncentrációs tábor
mint tértapasztalat – Bergen-Belsen, 1944–1945. *Századok*, 153 (2019) 4, 641–656.

7 Jochen Hellbeck: Fashioning the Stalinist Soul – The Diary of Stepan Podlubnyi, 1931–1939. In:
Sheila Fitzpatrick (szerk.): *Stalinism – New Directions*. London, Routledge, 2000, 87.

8 Peter Holquist: State Violence as Technique – The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism.
In: David L. Hoffmann (szerk.): *Stalinism – The Essential Readings*. Malden, MA, Blackwell, 2003,
129–156. Hoffmann kijelenti, hogy a sztálini erőszak csak bizonyos csoportokkal szemben je-
lentett megelőző biztonsági intézkedést. Megfélemlítette az áldozatokat és a családjaikat, mi-
közben a szovjet hatóságokban egy csepp bűntudatot sem keltett a módszerrel kapcsolatban: a
harmincas évek végén alkalmazott tömeges terror, „a társadalomból egyeseket kiiktató erőszak
a népszerűség egyes csoportjainak megsemmisítését szolgálta – akik háborús helyzetben elárul-

éreznie, hogy őt gyűlölik. A nemzetiszocialisták és a sztálinista propagandisták azt hirdették, hogy azok, akik ellen a hatóságok fellépnek, a társadalom legderekabb tagjait akarják tönkretenni. A náci gondolkodás szerint az aljas zsidók és más faji szempontból nemkívánatos ellenségek rontják meg az egészséges német fajt; a kommunista rendszerekben az osztályellenség az, aki gyűlöli a forradalmat és a forradalmárokat, ezért gonosz ármánykodással akadályozza, hogy a szocializmusból kommunizmus legyen. Előbb ellenségképet kellett festeni: rossz szándékú gyűlölködők és veszedelmes ellenségek létét bizonyítani ahhoz, hogy a megsemmisítést igazoló gyűlöletet gerjesszenek. Az agressziót így legitim önvédelem álcájában tették elfogadhatóvá.

Fontos kérdés a „rendszer” és az egyének kapcsolata. Mi a hatásosabb, az adott struktúra (elvont és konkrét értelemben?) vagy az egyes ember? Erre nem adható rövid válasz. Az intézmények fontosak, de minden intézményt emberek működtetnek, akiknek akkor is van választásuk, ha a körülmények gyakran szűkre szabják a lehetőségeiket. Adott helyzetekben nem mindig könnyű rátalálni a „helyes” vagy a „helytelen” ösvényre, hiszen az önzetlen választás sokszor egyenlő az önpusztítással. A legtöbb valódi demokráciában élő ember sosem találkozik olyan éles döntéshelyzetekkel, amilyenekkel a könyv idejében és terében élő átlagember birkózott: például eladja-e önmagát és a tehetségét egy korrump hatalomnak, vagy tékozolja el, illetve, ami még nehezebb: hagyja-e, hogy a hatalom letartóztasson egy idegent, vagy adjon neki a saját otthonában menedéket, és ezzel tegyen kockára mindent, akár a teljes családja biztonságát. Kétségtelen, hogy az emberiség hajlama az embertelenségre beolajozza a megfélemlítésre és gyilkolásra, a terrorra alapozó hatalom gépezetét, és bárki érvelhet azzal, hogy bizonyos fokig minden politikai rendszer kihasználja ezt a hatalma fenntartása érdekében. Robert Conquest írja, akinek 1968-as könyve, *The Great Terror* (A nagy terror) meghatározó munka a sztálini tisztogatásokról szóló szakirodalomban: „Ahogy a náciizmus intézményesített keretet adott a szadistának, hogy kiélje magát, a sztálini totalitárius hatalom ...bátorított mindent, ami aljas és gonosz”.⁹ A sztálinizmus azonban jóval tovább ment annál, mint hogy bátorítsa az aljasságot és gonosz-ságot. Sztálin vezetése alatt a kommunista állam szabadjára engedte azt, amit a civilizált országok igyekeznek kordában tartani: az agressziót. A bűn életnedv lett, a sztálinizmus *sine qua nonja*, ahogyan kelet-európai utánpotai is.

Ez utóbbi állításunk provizórikus: az átlagember hozhatott olyan döntést, amit az utókor erkölcstelennek minősít, de későbbi generációk részben azért jutnak erre a következtetésre, mert visszatekintve nem látszanak azonnal az őt erre kényszerítő módszerek. A brutalitás és a megnyilvánulását elősegítő gépezet ennek csak az egyik leglátványosabb formája. A túlélésért foly-

hatták a hazát”. David L. Hoffmann: *The Stalinist Era*. Cambridge, Cambridge University Press, 2018, 108.

9 Robert Conquest: *The Great Terror – Stalin’s Purge of the Thirties*. New York, MacMillan, 1968, 279. (magyarul: *A nagy terror*. Budapest, AB Független Kiadó, 1989, számozott).

tatott küzdelemben a lehetőségek korlátozása szerintem legalább olyan hatékony kényszerítő eszköz volt, akkor is, ha kevésbé jelenik meg a történelmi forrásokban, és ezért kevésbé nyilvánvaló a későbbi generációk számára. Az a cukrász, aki a kommunista hiánygazdaságban nem fért hozzá a cukorhoz – mert az állam politikai elvek alapján osztotta szét a javakat –, kénytelen volt a feketepiacon dolgozni, azaz (definíció szerint) bűnözővé vált. Az az ember, aki másképpen nem szerezhette ottthont önmagának és a családjának, följelentette a szomszédot, mert az állam csak azt tette lehetővé, hogy a rossz oldalon álló, nem megfelelő fajhoz vagy osztályhoz tartozó egyén tulajdonának megszerzésével lehessen sajátja. A privilegizáltak között informális hálózatra alapozó politikai rendszer (ahol privilégiumhoz az jut, aki meghajol a hatalom előtt) arra kényszeríti a hálózaton kívül rekedt egyént, hogy kénytelenségből elloppja, amire szüksége van, vagy amit megkíván. Ha megengedhetek magamnak egy analógiát: akinek nincs barátja a tábori konyhán, a szintén éhező másik fogolytól lopja el a kenyeret. A terror alkalmazása egyre több embert készítetett arra, hogy kollaboráljon az állammal, és egzisztenciálisan hozzá kötődjön, ami aztán az állami kontroll megerősödéséhez vezetett.

Az elnyomó rendszerben élő egyén viselkedése nem feltétlenül tükrözi az emberi állapotot. Talán arról tanúskodik inkább, milyen mélységekbe sülyedhet az elnyomott. A nemzetiszocializmus vagy a sztálinizmus égisze alatt, amikor gyakran a túlélés volt az egyetlen cél, előnynek számított a mohóság, irigység, hűtlenség, becstelenség, sőt a szadizmus. Azt se felejtjük el, hogy a Hitler és Sztálin közötti országokban élő tízmilliók csak azt látták, hogy az egész világuk összeomlik: minden, amiben hittek, a civilizációjuk, erkölcsük és szokásaik, a fizikai életterük, mindaz, amit helyesnek vagy helytelennek tartottak. A teljes összeomlás idején nem olyan nehéz elveszíteni az erkölcsi iránytűnket. Mégis azt remélem, megmutathatom, hogy mindig akadtak emberek, akik a *nehezebb* utat választották, és akiket ezért nem jutalmazott, hanem sok esetben büntetett a rezsim.

A sztálinista terrorról író Kevin McDermott és Matthew Stibbe történészek megjegyzik, hogy „az elnyomás tanulmányozása arra készít minket, hogy átértékeljük az emberi állapotot és az egyéni viselkedés különböző motívációit [...] arra tanít, hogy óvatosan bánjunk az erkölcsi ítéletekkel, és alázattal forduljunk tanulmányunk tárgya, az »átlagember« felé: hiszen olyan férfiakat és nőket értünk alatta, akik olyan elviselhetetlen fizikai és pszichés nyomás alatt éltek, amiről nekünk szinte sejtelmünk se lehet.”¹⁰ Ha a szadizmus foglalkozó dokumentumok véget nem érő lapjait olvasom, nehéz kritikai távolságot tartani a forrásoktól, még nehezebb észben tartanom McDermott és Stibbe figyelmeztető szavait. Végül is, ahogy Peter Gay megjegyzi a gyűlöletet a viktoriánus korban elemző, monumentális írásában, az ember születetten agresszív, még akkor is, ha egyes korok megpróbálták ezt az ag-

10 Kevin McDermott – Matthew Stibbe: Introduction. In: uők (szerk.): *Stalinist Terror in Eastern Europe – Elite Purges and Mass Repression*. Manchester, Manchester University Press, 2010, 2.

ressziót egy jobb társadalomért tett erőfeszítésekbe csatornázni.¹¹ A huszadik század totalitárius rendszerei viszont éppen erre építettek, hogy megszerezzék az irányítást, és megtartsák a hatalmukat.

Ez a könyv úgy rekonstruálja a „rendszer”, hogy néhány száz átlagember tapasztalatára épít. A nemzetiszocializmust, a sztálinizmust és európai variációit egyesek felülről lefelé ható diktatúráknak tekintik, azaz szerintük mindenütt egy állami gépezet tartja határozott irányítás alatt a népességet, és minden úgy történik, ahogyan a hatalom csúcán levők akarják. Mások a felülről lefelé modellt már másképpen értelmezik: a korábbinál nagyobb lehet a diktatúrákban az egyéni támogatás. Ezt úgy értik, hogy a népesség, de legalábbis jelentős részük, nem egyszerűen a terror elszenvedője, de tevőleges részese, mert részben vagy egészében azonosul a rendszer céljaival. Ma már tudjuk, hogy a német fegyveres erők mellett sok „átlagnémet” és helyi civil vett részt a keleti fronton elkövetett tömeggyilkosságokban. Az átlagos kelet-európai feljelentette az idegent, a szomszédját, de néha a közeli ismerőst és családtagját is a személyes haszon reményében, információt szolgáltatott állítólagos államellenes bűncselekményekről, és ezzel segítette az államot a másként gondolkodás ellehetetlenítésében. A sztálinista rendszerekben hasonlóképpen segítettek ellenséget keresni, ezzel alátámasztva azt az állami propagandát, miszerint a rendszert fenyegetik, tehát kényszerítő eszközei igazolhatóak.¹² A totalitárius diktatúra eszerint tehát kevésbé totalitárius, nagyobb mértékben részvételi, mint korábban gondolták, kevésbé alapszik a terroron, az elnyomáson és a megfélemlítésen.

A kötet első nagyobb egysége a túlélés szemszögéből vizsgálja a magyar zsidók tapasztalatát. Ahhoz, hogy megértsük a döntési lehetőségeiket, meg kell értenünk azokat a társadalmi körülményeket, amelyek között találták magukat. Ennek a résznek a megírásához legfőképpen a *Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság – világhálón is elérhető – dokumentációját* használtam. A mintegy 3500 irat ötezernél is több, a táborokból éppen csak visszatért túlélővel készített interjút tartalmaz. Laczó Ferenc rámutat, hogy az iratanyag a gyorsírással lejegyzett vallomások átirata, vagyis nem tekinthető a túlélők közvetlen tanúságtételének, ennek ellenére a bizonyítékok „páratlanul” gazdag tárháza: megsemmisítésről, haláltáborokról és gázkamrákról. Laczó véleménye szerint ez az iratanyag, amely a nemzetközi történetírás számára alig ismert, „eredeti és értékes tárháza a történeti tudásnak”.¹³ A túlélők egyénisége mégiscsak átsüt a sorok között. Némelyik beszámoló semmitmondó. Sok bőbeszédű, némelyikből keserűség, gyűlölet árad azok iránt, akik elvették szeretteiket, meggyalázták és megkínózták őket. Van szarkasztikus, és van

11 Peter Gay: *The Cultivation of Hatred – The Bourgeois Experience, Victoria to Freud*. W. W. Norton, 1993.

12 Az informátorok gyakran képzelt bűnököt találtak ki, ha nem volt kit feljelenteni. Lásd Takács Tibor: *Besúgók a besúgásról – ügynök visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. Budapest, l’Harmattan, 2013.

13 Ferenc Laczó: *Hungarian Jews in the Age of Genocide: An Intellectual History*. Brill, 2016, 106., 123.

emelkedett, némelyik nyilatkozó elbeszélői tehetséget árul el. Szinte mind átlagember, akiknek a sorsa sokáig közömbös volt a történeztársadalom számára. Fontos, hogy az előítéletek ellenére képesek voltak elmondani azt, ami történt velük. A fájdalom nagyon is kommunikálható.¹⁴ Beszámolnak gondolataikról, az őket ért lelki és fizikai traumákról, sérelmekről, megpróbáltatásokról, közlik emlékeiket elveszett rokonaikról, emberséges és ádáz fogolytársaikról. Létezik olyan álláspont, mely szerint a túlélők vallomásai különleges dokumentumként, pusztán spirituális, vallási szempontból használhatók, és nem szolgálhatnak történeti kutatások alapjául. A holokauszt során keletkezett levelek, naplók kapcsán pedig felmerülhet az a kifogás is, hogy az emberi tapasztalatok sokféleségét tükrözik, mindegyik egyedi, tehát nem lehet belőlük általános következtetéseket levonni. A háború után sok évvel keletkezett visszatekintések, memoárok gyengéje az emlékezet esendősege, vagy az, hogy a jelen perspektívájából szemlélik a múltat. Ráadásul adatok szempontjából a visszaemlékezések sokszor pontatlanok, és nem írják le az átélt események pontos helyszínét, a megismert személyek nevét, adatait.¹⁵ A kétféle forrás – memoárok és naplók – „erényeit” hozhatja közös nevezőre a DEGOB-interjúanyag.

A DEGOB-interjúk segítségével, a közvetlenül a háború után keletkezett, nagyon nagyszámú visszaemlékezés pontosan ezeket a problémákat hidalja át, és közös nevezőre hozza az átélt események intimitását az általánosításra való törekvéssel, a memória frissességével és azzal a szemponttal is, hogy az átélt eseményekre való emlékezést ne fedje el az eltelt időben szerzett tapasztalat és perspektíva. Könyvem szempontjából lényeges elem, hogy „a részletes elbeszélések nagy száma megegyező jellegzetességeket mutat, megtehetjük a nagy ugrást abba az irányba, hogy általános következtetéseket vonjunk le”.¹⁶ Saul Friedländer, a holokauszt legjelentősebb kortárs kutatója úgy véli, hogy az európai zsidóság elpusztításának története az egyén szintjén rekonstruálható memoárok és egyéb ego-dokumentumok alapján, ő is ezt a módszert alkalmazta a *Nazi Germany and the Jews* (A náci Németország és a zsidók) című kétkötetes munkájában. Sőt, ahogy állítja, a túlélők személyes hangja áttöri a „távolságtartó” és „objektív” hagyományos történetírás szövetét.¹⁷ Ráadásul,

14 Jan Tomasz Gross szerint „a túlélőket hallgatásra kényszerítette az általuk átélt élmény szingularitása... [amely] lerombolta azt a képességüket, hogy kapcsolatot teremtsenek a külvilággal. Tapasztalataik nagyrészt kifejezhetetlenek, mert a fájdalom és a fizikai erőszak lerombolja a nyelvet, és a nyelv előtti állapothoz történő visszatérést okoz.” Jan Tomasz Gross: *Golden Harvest – Events at the Periphery of the Holocaust*. Oxford, Oxford University Press, 2012, 7.

15 Zoë Waxman: *Transcending History? Methodological Problems in Holocaust Testimony*. In: Dan Stone (szerk.): *The Holocaust and Historical Methodology*. New York – Oxford, Berghahn, 2012, 143–154.

16 Gross: *Golden Harvest*, i. m. 58.

17 Saul Friedländer: *An Integrated History of the Holocaust – Some Methodological Challenges*. In: Stone (szerk.): *The Holocaust and Historical Methodology*, i. m. 183–184.

Christopher Browning a strachowicei kényszermunkatábor túlélőiről készült feldolgozásában elmondja, hogy e történet feldolgozásakor a kormányzati iratok szinte teljes hiányában a szemtanúk háború utáni vallomásaira kell hagyatkozni, és ezek zöme is publikálatlan visszaemlékezés.¹⁸ Gyáni Gábor rámutatott, hogy a holokauszt „racionálisan magyarázható, ép ésszel azonban felfoghatatlan valósága nemcsak megengedi, hanem meg is követeli az [...] emberi hangot és tapasztalati tudást, melynek a történészével egyenrangú szerep juttatandó, ha a holokauszthoz fogható múltbeli eseményről számol be a történetíró”.¹⁹ A DEGOB-iratanyag használata a hazai szakirodalomban egyre elterjedtebb. Szita Szabolcs az Auschwitz-Birkenau táborokkomplexumban fogva tartott honfitársainak sorsát követte nyomon a politika- és társadalomtörténetet ötvöző munkájában, Vági Zoltán és Kádár Gábor *Táborok könyve* című nagyszabású kötetükben átfogó képet adnak a náci táborvilág politika-történetéről és az odahurcolt magyarok egyéni sorsáról.²⁰

Valóban „a legtöbb áldozat beletörődése tette lehetővé a végső megoldást”, ahogyan Konrad Jarausch utal rá?²¹ Az egyik legprominensebb túlélő, az olasz Primo Levi írja: „A nekünk szegezett kérdések között van egy, amelyre mindig bizton számíthatunk, sőt amely az évek múltával egyre számonkérőbbben, egyre leplezetlenebbül vádlón hangzik. Nem is egyetlen kérdés valójában, inkább egész kérdéscsalád. Miért nem szöktetek meg? Miért nem lázadtatok fel? »Előtte« miért hagytátok, hogy foglyul ejtsenek? Megfontolásra érdemes kérdések ezek, éppen mert mindig visszatérnek, s mert egyre hangsúlyosabban szólnak.”²² Bruno Bettelheim provokatív megfogalmazása szerint a zsidók úgy mentek a halálba „mint a lemmingek”. Valóban az áldozatok tehetek sorsukról? Mit tettek, a körülmények között mit *tehetek* a nekik szánt sors elkerüléséért? Erre a kérdésre keresem a választ annak reményében, hogy megvilágíthatom a magyarországi holokauszt, a koncentrációs táborok társadalomtörténetének egy szeletét, és tágabb értelemben megpróbáljak hozzájárulni e történelmi esemény értelmezéséhez a magyarországi zsidók egyéni tapasztalata alapján. Ahhoz ugyanis, hogy értékelni lehessen a túlélésről szóló elbeszéléseket, az áldozatok helyzetét kell tisztázni: viszonyukat az őket körülvevő emberi és tárgyi világhoz. A kérdés, hogy mit tudtak, tudhattak a rájuk váró sorsról, szorososan kapcsolódik a szándék problematikájához, jelen esetben többek között ahhoz, hogy a holokauszt mozgatórugója valamilyen

18 Christopher R. Browning: *Remembering Survival – Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York, W. W. Norton & Company, 2010.

19 Gyáni Gábor előszava. In: Szita Szabolcs: *Magyarok Auschwitz-Birkenauban*. Budapest, Noran Libro, 2018, 13–18.

20 Szita: *Magyarok Auschwitz-Birkenauban*, i. m.; Vági Zoltán – Kádár Gábor: *Táborok könyve – Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, KUK Könyv és Kávé Kiadó Kft., 2017.

21 Konrad H. Jarausch: *Out of Ashes – A New History of Europe in the Twentieth Century*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2015, 361.

22 Primo Levi: *The Drowned and the Saved*. London, Sphere Books, 1988, 122. (magyarul: *Akik odavesztek és akik megmenekültek*. Ford. Betlen János. Budapest, Európa, 1990, 191.).

materialista, strukturális motivációhoz vagy pedig eszmei, konkrétan rasszista indíttatású antiszemitizmushoz kötődik-e.²³ Más esélyei vannak annak, akire azért fognak fegyvert, mert a javaira fáj a foguk, mint annak, akit meggyilkolni akarnak. Ennek megválaszolásához anatómiai pontosságú elemzésnek kell alávetni a deportálás körülményeit, és legfőképpen a táborok világát. A holtak már nem szólnak hozzánk, a túlélők az ő nevükben is beszélnek. Milyenek voltak a táborok társadalmi viszonyai? Egységgé kovácsolódt-e a táborok fogolynépe a közös szenvedések hatására, vagy megtartotta az alá- és fölérendeltség táboron kívüli viszonyait? Megkülönböztették-e a táborok veteránjai az újonnan érkezőket, vagyis a magyar deportáltakat? Éreztették-e velük a táborok nem zsidó foglyai valamilyen megkülönböztetést? Megkülönböztették-e őket az őnök, kápók és egyéb tábori beosztottak a többiekől, az oroszoktól, lengyelektől, németektől?

A német és magyar hatóságok annyit közöltek velük, hogy dolgozni mennek, és együtt maradhatnak a családjukkal. Nem tudhatjuk, hogy a magyar zsidók sejtették-e az igazságot, vagy elhitték ezeket a hazugságokat. Ami számít, az áldozatok beszámolója. Arra, ami megtörtént, figyelmeztet Saul Friedländer, nem számíthattak.²⁴ A legtöbben állították, hogy nem voltak tiszt-

23 A gazdasági-strukturális megközelítésről lásd Götz Aly: *Final Solution – Nazi Population Policy and the Murder of European Jews*, London, Arnold, 1999. Szerinte a német népiértés racionális vagy kvázi racionális, az állami szintű tervezésből és etnikai átrendezésből fakadó folyamat volt, melyet bürokrata gerjesztettek, és nem eszmeileg megalapozott gyűlölet és téveszme vezérelte. Vagyis a zsidók kiirtása szekunder eleme, derivátuma volt egy általános politikának. Eszerint nem önmagában való cél volt, hanem például a német gyarmatosítást szolgálta volna, a zsidók kifosztása pedig azt, hogy ne a német nép viselje a háború terheit. Újabbban a kutatók redukcionista tartják ezt a magyarázatot, amelyben a rész nem képviseli az egészet. A történetírásban újabban lezajlott *racial turn* újra a náci faj antiszemitizmusára és az európai zsidóság kiirtására mint önmagában való fő célra helyezi a hangsúlyt. Dan Stone szerint: „A zsidók kiirtását nem valamiféle racionális számítás, a bürokrácia döntéshozatali mechanizmusának lencséjén keresztül lehet értelmezni, hanem a pragmatizmust nélkülöző megváltó fantáziák nézőpontjából. Így nem kell tételezni, hogy előre elkészült terv állt rendelkezésre a zsidók kiirtására [...] Ehelyett a megváltás gondolatával egybeforró fantazmagóriák magyarázzák a zsidók kiirtására irányuló vágyat anélkül, hogy megkövetelné a történetéstől, hogy megtalálja azt az iratot, amely megfogalmazza ezt a tervet.” Dan Stone: *Holocaust Historiography and Cultural History*. In: uő (szerk.): *The Holocaust and Historical Methodology*, i. m. Jelen szerző az utóbbi álláspontot osztja.

24 „A megértés hiánya (a végső megoldás politikáját illetően) hozzájárult ahhoz, hogy a gyilkolás folyamata zökkenőmentes legyen, és hozzájárult az áldozatok állítólagos passzivitásához is. Ami a válaszlépéseket, kezdeményezéseket illeti, egy dolog nagy nehézségekre és akár sok halálesetre számítani, és teljesen más dolog arra, hogy a halál azonnal bekövetkezik.” Friedländer: *An Integrated History of the Holocaust*, i. m. 183–184. Raul Hilberg megjegyzi, hogy a zsidók nem hajlottak rá, hogy „hírnökei” legyenek a tömegszárlásoknak. „Máramaroszigeten a zsidók nem építettek ki felderítőszolgálatot, és meg se próbáltak felfedezéseket tenni. Ugyanez jellemző a zsidó szervezetekre és a szövetséges kormányokra a pusztítás területein kívül. Elmulasztották, hogy rendszeresen figyeljék a pusztítás dinamikáját, és felkészülten fogadják, felismerjék, ami rájuk vár.” Raul Hilberg: *Perpetrators Victims Bystanders – The Jewish Catastrophe, 1933–1945*. HarperCollins Publishers, 1992, 218.

tában a deportálás valódi céljával, bár volt olyan is, aki tudta, vagy tudni vélte. Az előbbieket nyilván kevésbé igyekeztek menekülni vagy elrejtőzni. Az egyik interjúalany elmondta, hogy családjával együtt felszállt a vonatra, amiről nem tudta, hogy Auschwitzba viszi, holott keresztény barátai felajánlották, hogy elrejtik. És ez nem számított elszigetelt esetnek. A feljegyzésekből kiderül, hogy egyes emberek akkor sem próbáltak elmenekülni, ha erre kínálgott lehetőség, mert az, hogy az országban vagy a határon túl, de munkára viszik, nem tűnt elviselhetetlen fenyegetésnek.

Az antiszemita sztereotípiát meghazudtolva, egyesek még örültek is, hogy fizikai munkára viszik őket. A gyakran szadista, brutális bánásmód, amit a gettóban el kellett szenvedniük, bénító hatással volt rájuk. Az általános elembertelenedés, ami a rezsim gyakorlatában és propagandájában végbe ment, demoralizált áldozatot és elkövetőt egyaránt. Az emberek ugyan sok esetben együttéreztek a zsidókkal, sőt, aktívan segítettek, de a többség inkább közönyösen vagy akár ellenségesen viszonyult egykori szomszédaihoz. Ám még ezekben az időkben is, amikor az embertelenség lett az általános szabály, és ezt az állam is elvárta, illetve bátorította, volt lehetőség az emberséges magatartásra. Akadtak, akik ételt vittek barátoknak és idegeneknek, hamis papírokhoz juttatták őket, vagy vállalták, hogy elrejtik az értékeiket. Legalább egy esetben még maga a rendőrség is felajánlotta, hogy segít zsidó magyaroknak elmenekülni a gettóból.²⁵

A magyar zsidók a lehető legrosszabb pillanatban érkeztek a lágerekbe. Ahogy a körülmények egyre romlottak, maguk a táborlakók is egyre hajlamosabbá váltak az embertelenségre (vagy arra, amit mi embertelennek vélünk, de amit mégiscsak a túlélő előnyös pozíciójából szemlélünk). Egy ideig ugyan mindenki betartott bizonyos normákat,²⁶ de mire a táborokat felszabadították, ezek a normák rég feledésbe merültek, és minden olyasmi lehetségessé vált, mint például ennielót lopni a másik éhezőtől. Említették, hogy az olyan helyeken, mint például Gross-Rosen, a körülmények sokkal jobbak voltak, mint Auschwitzban, és a munka is elviselhetőbb, az esély nagyobb a túlélésre.²⁷ Ami persze csak korlátozottan igaz. Egy beregsárréti asszony döbbenet jegezte meg a Gross-Rosenbe érkezésről: „Ez nem munka-, hanem megsemmisítő tábor volt, külsőleg teljesen Auschwitzra hasonlított.”²⁸ Az interjúalanyok százai tettek említést a munkatáborokban 1944–1945-ben uralkodó gyilkos viszonyokról, a munka csak ürügyet adott a gyilkolásra, az embereket tömegesen verték agyon vagy éhezették halálra. A zsidók szerint „a Häftlinge [foglyok] között is olyan óriási antiszemitizmus volt, hogy a keresztény Häftlinge állandóan verték a zsidókat. Soha egy perc nyugtunk nem volt, hol

25 A. K. nő (valójában H. Dávid vallomása), Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (a továbbiakban: DEGOB) jkv. 22.

26 Nikolaus Wachsmann: *KL – A History of the Nazi Concentration Camps*. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2015.

27 Dan Stone: *Concentration Camps – A Short History*. Oxford, 2017, 48.

28 L. H. nő, DEGOB-jkv. 3125.

az itt kinevezett Blockältester, hol az árják ütöttek bennünket.”²⁹ „Rosszabb volt a helyzet, mint Auschwitzban.”³⁰ A tábor két részre osztották. A keresztény foglyokat tartották az egyikben, tiszta, fűtött szobákban, volt mosókonyha és konyha is. A tábor másik részét zömében zsidók lakták, túlszűfolt, befejezetlen barakkokban. Naponta átlagosan 35 holttestet dobtak ki. A ruháikat levették, de a testeket napokig hagyták ott heverni, ahová hajították őket.³¹ A szadizmusra nehéz magyarázatot találni. Az olyan állítások, hogy maguk a körülmények, például a megtorlástól való félelem, hozzájárulhattak a kényszerítőeszközök alkalmazásához, csak elfedni igyekeznek az elkövetett brutális bűntetteket. A legtöbb őr, kápó és más hivatalos személy, férfi és nő ütött, kínozott, megalázott embereket, minden látható ok nélkül – mégis akadtak közülük néhányan, akik igyekeztek tisztességesek maradni. A túlélők egyetlen olyan esetről sem számolnak be, amikor valakit azért büntettek volna, mert nem kellő szadizmussal bánt a foglyokkal. A kérdés tehát változatlan: mi magyarázza inkább az elkövetett gonosztettet, a kényszer vagy az egyén képessége, hajlama a kegyetlenségre. Netán mindkettő, csak változó arányban. Továbbá, a kérdésre adott lehetséges válaszok mit árulnak el a különböző szintű hatóságok és a foglyok együttes dinamikájáról, illetve a foglyok közötti kapcsolatokról. Remélem, hogy mindezt új megvilágításba helyezhetem azzal, hogy a táborokat megjárt túlélők, átlagemberek beszámolóit veszem alapul.

Rózsa Ágnes ifjú fordítót Auschwitzba, majd onnan Nürnbergbe deportálták, és a munkatáborban vezetett titkos naplójában azt írta, hogy a munka visszaadta az Auschwitzban már odavesztett életkedvét.³² A legtöbb Magyarországról deportált zsidó visszaemlékezéseiből mégis az derül ki, ha munkára szelektálták őket, az a munka sem volt igazán produktív. Inkább valamiféle *via dolorosa* az elkerülhetetlen halál felé. A KZ-foglyokat kínozták attól a pillanattól, hogy felkeltek a priccsről: néhányan lejegyezték, hogy szándékosan mezítláb küldték őket dolgozni, törött üveggel teleszórt úton. Elképzelhető, hogy nem találtak számukra elég hasznos feladatot, de valószínűbb, hogy a meggyilkolásuk fontosabb volt, mint a munkájukból származó bármilyen gazdasági haszon. A zsidók a társadalmi létra legalján álltak. A foglyok gyakran magukévá tették fogvatartóik nézeteit. A német foglyok, számol be egy zsidó túlélő, „éppen úgy gyűlöltek minket, mint a [szabad] németek”. A kinti világ tükröződhetett odabent, a közös sors nem jelentett egyet a közös identitással. Egy német fogoly a következőképpen fogalmazott a zsidókkal kapcsolatban: „Szemetet égetünk.” Kinek-kinek a tábori hierarchiában elfoglalt helye nem határozta meg az élet-halál kérdésekben elfoglalt álláspontját. Klein Kató, valószínűleg Szlovákiából származó zsidó fogoly a személyes báját használta arra, hogy följebb kapaszkodjon a tábori hierarchiában, és a lány-

29 G. E. férfi, DEGOB-jkv. 3587.

30 R. N. nő, DEGOB-jkv. 1781.

31 G. E. férfi, DEGOB-jkv. 3587; G. E. férfi, DEGOB-jkv. 90.

32 Rózsa Ágnes: *Nürnbergi lágernapló*. Budapest, Magvető, 1978.

testvéreinek is jobb helyet harcoljon ki. Aztán működésbe lépett a Stockholm-szindróma, és a nő osztani kezdte fogvatartói nézeteit, majd maga is kínozza a fogolytársait. A történészek mindig azt igyekeztek megmutatni, hogy a táborok világában is tovább élt az emberség egy csírája. Az én vizsgálódásaim lehangolóbb képet mutatnak. Csak nagyon kevesen őrizték meg emberi mivoltukat és az embertársaik iránti hagyományos kötődés formáit. A többség megadta magát a lágér degradáló, lealacsonyító, elembertelenítő belső világának, amit a náci tömörítettek és zártak burokkba. Nehéz elfogadható mentséget találni a foglyok soraiból választott vezetők (őrök, kápók, lágér- és blokkelőjárók) tetteire. Még a náci erőszakos nyelvhasználatát is magukévá tették: „ti piszkos, nyomorult zsidók”, vagy ahogy egy Blockáltester mondta a fogolytársának: „hát azt hiszitek, hogyha a németek el is vesztenék a háborút, hogy nincs nekünk megfelelő erőnk arra, hogy tiveletek végezzünk?”³³ Általánosan elfogadott tétel, hogy a foglyok közti szolidaritás volt a túlélés kulcsa. Márpedig az ember könnyen juthat az ellenkező következtetésre. A foglyok, de legalábbis sokan közülük, azt érezhették, hogy az önzés növeli az életben maradás esélyét. Egyikük így fogalmazott: „Barátság? Ilyesmi eszünkbe sem jutott. Egyáltalában nem éreztünk semmit, nem gondolkodtunk, az agyunkat legfeljebb csak arra használtuk, hogy hogyan lehetne egy dekával több kenyeret szerezni.” „A németek igyekeztek a lelkünket meggyilkolni. Irigyek, önzők, vadállatok lettünk, semmiféle emberi érzés vagy gondolat nem volt bennünk, még csak félelmet sem éreztünk. Csak éltünk gépiesen, egyik napról a másikra.”³⁴

Történetek utalások arra is, hogy a táborok kényszerevakuálásakor azért gyilkoltak meg rengeteg foglyot, mert az elkövetők a nyomaikat akarták eltüntetni. A túlélők beszámolóinak zöméből az derül ki, hogy az evakuálás alatti és utáni tömegmészárlást az SS azért rendezte, hogy a megadás előtt minél több foglyot öljenek meg, függetlenül attól, hogy ezzel saját esélyüket csökkentették a szövetségesek megtorló intézkedéseinek elkerülésére. A civilek viselkedése kevésbé egyértelmű. A túlélők egy része tisztességes civileket említ, akik segítettek a lesoványodott, kiéhezett embereken, mert sokan nem élték volna túl másképpen az újabb menetelést. Mások, túl a megpróbáltatásokon, arra emlékeztek, hogy a civilek éppen olyan nyersen bántak velük, mint a hatóságok, néha egyszerű lakosok adták át a menekülőket az SS-nek, pedig a szövetségesek már közel jártak. Az a szóbeszéd is keringett, hogy a foglyok civilekre támadnak, mire a helyiek támadták meg a foglyokat. Azért erős képzeloerő kellett ahhoz, hogy valaki elhiggye, a lágerek túlélői, akik testsúlyuk mintegy felét is elveszítették, komoly veszélyt jelenthetnek. A náciizmus tehát nem valami „rossz álm”, ami el is illant a náci vereségé-

33 G. E. férfi, DEGOB-jkv. 3587.

34 F. S. férfi, tanuló, DEGOB-jkv. 74.

vel.³⁵ Sok német nem „ébredt fel” attól, hogy Hitler öngyilkos lett, vagy attól, hogy karnyújtásnyi közelségbe kerültek a felszabadítók.

A KZ-foglyok a felszabadulást úgy értelmezték, mint emberi mivoltuk visszaszerzését, a felszabadítók emberségén és kedvességén keresztül. Egy fiatalember azt érezte, újra lehet gyerek. Buchenwaldban 21 ezer fogoly „kezdetten éljenzésbe az amerikai egyenruha láttán, [és] rohant, hogy kezét rázzon a katonákkal”. Egy amerikai titkosszolgálati jelentésben az alábbiakat írják Buchenwald felszabadításáról: „Hihetetlen volt... Az emberség újjászületése bestiális környezetben.”³⁶ Ami nem azt jelenti, hogy mindenkit elöntött a boldogság eufóriája. A félelmet, a lágerélet legártalmasabb velejáróját, nem lehetett eltüntetni egyik napról a másikra. Az amerikai titkosszolgálati jelentésben áll a következő mondat is Buchenwald felszabadításával kapcsolatban: „Nem lehetett nem észrevenni a foglyok szemében a rémületet bizonyos kérdések hallatán.”³⁷ A túlélők egy része úgy vélte, hogy a felszabadítók nem adtak hitelt a beszámolóiknak, nem hitték el, milyen megpróbáltatásokat kellett elszenvedniük a tábori hatóságok vezénylete alatt; mások úgy érezték, velük se bántak jobban, mint a németekkel, sőt. A legtöbb zsidó azzal nézett szembe, hogy egyedül maradt a világon, és értelmet kell keresnie egy értelmetlen életben. A deportálás előtti életükbe nem térhettek vissza, ahogy Kertész Imre *Sorstalanság* című regényének főszereplője jegyzi meg szívbe markolóan, miután visszatér Budapestre: „máris éreztem, mint növekszik, mint gyülemlik bennem a készség: folytatni fogom folytathatatlan életemet”.³⁸ A foglyok többségének (a pontos szám a jelenlegi források alapján nem megállapítható, és talán örökre bizonytalan marad) a szovjet felszabadítás nem hozta el a szabadságot. A dokumentumokból az derül ki, hogy sokakat azonnal szovjet internálóközpontokba vittek, onnan pedig szovjet lágerekbe. Körülbelül 20 ezer holokauszt-túlélőt vihettek így egyenesen a szovjet hadifogolytáborokba.³⁹

Európaiak generációi olyan tündérmeséken nőttek fel, amelyek tanulsága, hogy a jó végül mindig elnyeri a jutalmát, és a világ erkölcsi egyensúlya helyrebillen. A tizenkilencedik századi romantikus regények egy része hasonló módon értelmezhető, a *happy ending* megnyugvást jelent az olvasónak, mert a jó győz a gonosz felett. 1945 azonban nem hozott boldog végkifejletet.

1944. október 15-én Horthy Miklós kormányzó, aki július elején váratlanul felfüggesztette a deportálásokat, bejelentette a rég várt hírt, hogy Magyarország kilép a háborúból – az ország zsidóságának jelentős részét alkotó, még

35 A lágerek egyik első áldozata, Stefan Lorant arról ír, hogy a németeket valaki elvarázsolta, és most azt hiszik, „itt az új messiás eljövételének ideje – és az se számít, ha hamis megváltó”. Idézi Stone: *Concentration Camps*, i. m. 34.

36 National Archives and Records Administration (a továbbiakban: NARA), Record Group (a továbbiakban: RG) 226, 221. bejegyzés, 1. doboz (Buchenwald).

37 Uo.

38 Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest, Magvető, 1975.

39 Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995.

megmaradt budapesti zsidóság nagy lelkesedéssel fogadta a hallottakat. Ekkorra a hadsereg morálja végképp elenyészett, mindenki csak a háború végét várta. A lelkesedés azonban nem tartott soká, mert a németek villámgyorsan reagáltak, az idős kormányzót lemondatták, és a hatalmat Szálasi Ferenc vette át. Szálasi azért kritizálta Horthyt, mert megengedte, hogy Németországba vigyék a zsidókat, miközben az országnak szüksége volt a munkájukra. Vonakodva engedett el egy újabb csapat kényszermunkást, „munkakölcsönbe”, és követelte, hogy a németek gondoskodjanak a fizikai jólétükről.⁴⁰ Szálasi hatalomra kerülése mindazonáltal „eljött a mi időnk” érzést generált a párt radikálisai és az opportunisták körében, akik mostantól saját érdekükben használták ki a körülményeket (a rend és törvényesség összeomlását).

Omer Bartov történész vizsgálta a galíciai gyilkosságokat, ahol egy közösség tagjai fordultak egykori szomszédaik ellen, kirabolták és megölték őket.⁴¹ A kérdéses területen rendkívül elszegényedett emberek éltek, a különböző etnikumok között régóta fennálló konfliktusok közepette. A gyilkosságokat a falvak körüli erdőkben követték el. Budapesten, ebben a sok értelmiséginek otthont adó, modern európai városban a felfegyverzett nyilasok, egy radikális jobboldali mozgalom tagjai, sok ezer embert gyilkoltak meg, többségükben zsidókat, a város legelőkelőbb részein. A nyilasterrornak szentelt részben megkísérltem feltárni az elkövetők motivációját, az áldozatok, a kollaboránsok és az embermentők reakcióit. Néha nem egyszerű különbséget tenni a szerepek között, mert egyesek több szerepet is játszottak. A forrásanyag nagy része áldozatok és elkövetők vallomása, amely tárgyalásokon vagy rendőrségi nyomozás során hangzott el, néha közvetlenül az események után, más esetben évekkel, évtizedekkel később. Mivel ugyanazt az egyént ugyanazért a bűnért többször is elítélhették, néha ugyanarról a bűntettől olvashatunk vallomásokat, de sok év eltéréssel. Az utóbbi évek jelentős fellendülést hoztak a budapesti nyilasterror, az ahhoz köthető atrocitások és gyilkosságok feltárásában. A történészek figyelme a párt és mozgalom politikatörténetéről és a vezetők életrajzáról áttérte a hétköznapi szereplőkre. Pető Andrea mikrotörténeti elemzése a női történet és az emlékezetpolitika kereteibe ágyazva, egy támadás áldozatául esett bérház példáján, a túlélők vallomásaira alapozva tárja fel a történeteket és azok emlékezetét. Máthé Áron a zuglói nyilasok atrocitásait és az embermentés jelenségét tárgyalja, a hatvanas évek politikatörténetének lencséjén át szemlélve. Kunt Gergely egy fiatal lány öntudatra ébredésén keresztül láttatja az eseményeket, Rigó Máté és Ádám István Pál a házmesterek hatalmi szerepét helyezi elemzésének középpontjába, Tabajdi Gábor az áldozatok létszámát, Reuveni Sári az embermentések számát és in-

40 Ezzel kapcsolatban lásd Karsai László: *Szálasi Ferenc – Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016.

41 Omer Bartov: *Anatomy of a Genocide – The Life and Death of Town Called Buczacz*. New York, Simon and Schuster, 2018.

dítékait igyekszik felmérni, míg Ungváry Krisztián a nyilasterror és az ostrom összefüggéseit mutatja be.⁴²

Vajon kinek milyen esélye volt a túlélésre? Vajon mit akartak elérni a fővárosban garázdálkodó nyilasok? Ez a két kérdés szorosan összefügg. A válszadáshoz aprólékosan el kell olvasni az atrocitásokról szóló beszámolókat, amelyek a túlélőktől és az elkövetőktől származnak. Volt-e bármilyen pragmatikus cél, amiért öltek? Pénzért, értékekért, a mozgalomért, vagy a nácikra jellemző téveszmék vezérelték őket? Mekkora erőfeszítéseket tettek, hogy végezni tudjanak áldozataikkal? Vajon bárki áldozatul eshetett a vérszomjuknak, vagy voltak olyan embercsoportok, akikre szisztematikusan vadásztak? Tettek-e különbséget, és ha igen, hogyan és milyen megfontolások alapján, kik estek a fogságukba? Kinek volt a legnagyobb esélye arra, hogy szabadon engedjék, és kinek a legkevesebb, hogy elkerülje a halált? A helyzet, a civilizáció intézményeinek összeomlása, a fegyveres csoportok belső dinamikája tette gyilkosokká őket, vagy megfordítva, a helyzetet használták ki arra, hogy az ölés révén megvalósíthassák céljaikat? Mindez a holokauszt történetének alapvető kérdését veti fel: fajgyűlölő eszme vagy materiális pragmatizmus, egy új rend megteremtésének célja vezérelte őket? A lakosság döntő része nem vett részt az atrocitásokban, és nem is esett áldozatául az öldöklésnek. A túlélésben azonban szerepet játszhattak, szerepük tisztázása fontos részét képezi a nyilasterror társadalomtörténetének.

Az elkövetett bűnök legelrettetőbb tanulsága, hogy néhány száz elkötelezett nemzetiszocialista és opportunistá fegyveres képes volt megfélemlíteni egy milliós lakosságú várost. A tetteiket Budapest ostroma alatt hajtották végre, a szinte apokaliptikus, ajtótól ajtóig vívott harc idején, amelyet a Vörös Hadsereg és a város német, illetve magyar védői/megszállói folytattak, miközben a szövetségesek bombáztak, sok esetben lakóterületeket. A civil lakosság sokat szenvedett. Terjedt a szóbeszéd, hogy az amerikai gépek olyan játékokat dobhatnak le, amik felrobbannak a gyerekek kezében. A zsidók pedig állítólag titkos jelekkel tudatták a pilótákkal, hol tudnak ártatlan civilekre bombát dobni, miközben zsidónak, kereszténynek be kellett húzódnia az óvóhelyre a szüntelen harcok és bombák elől. És a magyar radikális jobboldal tagjai ekkor érezték szükségét, hogy lelkesen gyilkoljanak, ahelyett hogy saját érde-

42 Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők – Nők a magyarországi nyilasmozgalomban*. Budapest, Jaffa, 2019. Angol nyelvű változata Andrea Pető: *The Forgotten Massacre – Budapest in 1944*. Oldenbourg, De Gruyter, 2021; Máthé Áron: *A zuglói nyilasok pere 1967 – Értelmezési lehetőségek*. Budapest, Századvég, 2014; Istvan Pal Adam: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary*. Palgrave MacMillan, 2016; Rigó Máté: „Hétköznapi emberek” és a holokauszt. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban – Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest, MTA BTK TTI, 2015, 93–118.; Kunt Gergely: *Kamasztükrök – A hosszú negyvenes évek társadalmi képzetei fiatalok naplóiban*. Budapest, Korall, 2017; Tabajdi Gábor: A Duna-parti gyilkosságok. *Rubicon*, (2004) 11, 32–39.; Reuveni Sári: Igaz emberek a vészorkorokban Magyarországon. *Rubicon*, (2004) 11, 40–43.; Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina, 1998, 239–255.; Zoltán Gábor: *Orgia*. Budapest, Kalligram, 2016, című munkája regény formájában dolgozza fel a nyilas terror korszakát.

kükben, a vezetőiket követve, menekültek volna a szovjetek elől. Az erőszak tudatosan a gyengék és védtelenek ellen irányult, a gyerekek, öregek és betegek ellen. A gyilkosok között húzhatunk határokat. Voltak, akik mohón, „örjöngő szenvedéllyel” gyilkoltak, mert élvezték a gyilkolást; mások vonakodva engedelmessé váltak a parancsnak; volt, aki hasonlítani akart a többiekhez, néhány esetben a gyilkosok utóbb meghasonlottak, és lelkiismeret-furdalásuk támadt.

A kerületenként szerveződő és a városi szervezet laza irányítása alatt álló nyilas alapszervezetek (a párt vezetői, köztük az alapító Szálasi Ferenc, elhagyták a várost, mielőtt a Vörös Hadsereg bekerítette volna) felsőbb parancs nélkül cselekedtek. Sőt, ha nem tetszett nekik bármilyen parancs, megtagadták. Nehéz lenne általánosságban megalkotni ezeknek az egész várost rettegésben tartó férfiaknak (és néha nőknek) a profilját, felrajzolni a csoportok társadalmi összetételét. Soraikban voltak a párt veteránjai, közülük sokan undorodtak a mozgalom nevében elkövetett gaztettektől; de idetartoztak azok is, akik csak a hatalomátvétel után csatlakoztak. A nyilasok közül, akiknek beszámolóját olvastam (egy esetben ők maguk beszéltek a tetteikről) egyik sem a keleti frontról tért vissza, tehát nem a háború „barbársága” hatott rájuk. A legtöbb elkövető tizen- vagy huszoneves volt, tehát nem szolgálhattak még az első világháborúban, de az idősebbek közül sem említett senki korábbi háborús tapasztalatot. A kegyetlenség, amivel tetteiket elkövették, mégis a horvát usztrasákéra emlékeztet, akik emberek szemét szúrták ki, vagy a végtagjukat vágták le. A legtöbben iskolázatlanok, sokan csak néhány osztályt végeztek. Akadt köztük néhány elmebeteg, vagy fizikai fogyatékossgal élő. Csak kevesen származtak szokatlanul durva vagy erőszakos családból. A pszichiátriai elemzés szerint jellemzően nem elmebetegség magyarázta a szadizmusukat. A családi státuszuk sem: voltak köztük házasemberek több gyerekekkel, egyedülállóak, mások a háború után alapítottak családot és neveltek gyereket. Az elkövetők közül senki nem említi, hogy otthon oltották volna belé az antiszemitizmust, bár az egészen fiatalok egy része szülők, testvérek, barátok vagy szomszédok biztatására került a pártba. Az elsődleges motívum a zsidók legyilkolására az a vélelem lehetett, hogy ők törnek a keresztény magyarok életére. A csoportkohézió lényeges eleme valószínűleg a „zsidók elleni közös gyűlölet” volt. Persze szerepelt a motívumok között a személyes meggazdagodás újonnan felfedezett lehetősége, és ez éppen úgy elterjedt, mint az osztálygyűlölet vagy a régi rendszer gyűlöletének motívuma. A gaztettek elkövetői, köztük rengeteg fiatal, a szexuális gerjedelmet ötvözték erőszakkal, miközben az ügy mártírjainak állították be magukat. A nyilasok célpontjai lettek még a „dezertőrök” is, ami vagy azt jelenti, hogy komolyan vették a haza „védelmét”, vagy azt, hogy legalább annak szükségét érezték, hogy mentséget találjanak az erőszakos tetteikre. Kevesen ismerték be, hogy azért csatlakoztak a párthoz 1944 végén, hogy elkerüljék a katonai szolgálatot, ami sokkal veszélyesebb lett volna. Azzal, hogy az állítólagos katonaszökevényekre vadásztak, az énképüket állították helyre: így ők lettek

a haza védői, holott a valóságban éppen az ellenkezőjét tették. Azok a nyilasok, akiket nem végeztek ki vagy börtönöztek be a tetteikért, szépen beilleszkedtek a háború utáni kommunista rendszerbe. Néhányan a helyi társadalom vagy éppen az uralkodó párt jeles tagjai lettek. A szadista gyilkosnak tehát nincsen különleges ismertetőjele. Egyszerű, szürke, hétköznapi emberek ölték. Azokban a társadalmi és politikai körökben, ahol megfordultak, a gaztetek elfogadhatónak számítottak, az elkövető férfiak és nők nyíltan hancegtek velük a párttársaiknak. Ugyanakkor tudatában voltak annak is, hogy a bűneik társadalmi szempontból kifogásolhatóak. Bizonyíték van rá, hogy egy férfi gyilkos akció közben sebesült meg, de a kórházban elhazudta az okot, mások bevallották, hogy a családjuk előtt titokban tartották a tetteiket.⁴³ Ez azt jelenti, hogy legalább egy részük „szükségesnek” tartotta a gyilkolást, mert a nemzetet meg kellett szabadítani „bosszúszomjas” ellenségétől, ugyanakkor felfogta azt is, hogy rosszat cselekszik. A bűnelkövetők szadizmusa az idő múlásával fokozódott, és a környezetükben szinte mindenkivel kegyetlenül bántak. Az egyik csoporthoz tartozó tizenkét éves fiú levágta egy ember ujját, hogy megszerezzen egy gyűrűt. Ahogyan ez radikális mozgalmak esetében előfordul, a párttagok közötti kapcsolatot a versengés és az erőszak jellemezte. Ha nem is sokan, de néhányan azért megőrizték legalább az emberi méltóságuk foszlányait, és erőfeszítéseket tettek, hogy enyhítsék a többiek kegyetlenkedését.

Az 1960-as évek közepén és az 1970-es évek elején tartott tárgyalások peranyaga hatalmas dokumentációt hozott létre, tartalmazza az elkövetők kihallgatás során elhangzott kijelentéseit, de azt is, amit a cellájuk viszonylagos nyugalomában mondtak el a cellatársuknak, akit besúgónak raktak oda. Mind ebből az derül ki, hogy sokan egyáltalán nem bánták meg, amit elkövettek, mások lelki furdalást, szégyent éreztek, próbáltak enyhítő körülményeket keresni: a „korszellemre” vagy a kortársi nyomásra hivatkoztak. Talán enyhébb ítéletben reménykedtek, mindenesetre hallgatóságuk erősen kételkedett az őszinteségükben. A könyv második részében felderítem a cselekedeteik összetett mozgatórugóit. A kihívást ebben a nyomozásban az elérhető források megbízhatatlansága jelenti. A dokumentumokból sokszor nem derül ki világosan, hogy az adott bűnt tényleg elkövették-e, és ha igen, kicsoda. Ezeket a kétértelműségeket, illetve a korlátot, amit jelentenek, nem hagyom figyelmen kívül. A vádlottak korábbi bajtársaikra próbálták kenni a vádakot, és a történet éppen olyan elveszett ebben az egymást hibáztatós játékban, mint a nyomozók akkoriban. Azért a rendőrségi feljegyzésekből így is *nagyon sok* eset rekonstruálható, viszonylag nagy valószínűséggel, és miután a vádlottaknak a bizonyítékokkal szembesülve nem volt okuk a motivációjukat eltagadni, összetett képet kaphatunk arról, mi hajtotta őket.

43 Kunt Gergely történész talált bizonyítékot arra, hogy egy zsidókkal szemben előítéletes tizenéves megváltoztatta a véleményét, amikor tanúja volt a zsidók elleni nyilas rémtetteknek. Kunt: *Kamasztükrök*, i. m.

Az embermentőkkel kapcsolatban hasonló problémákkal kell szembenéznünk. Soha nem fogjuk megtudni biztosan, hány átlagpolgárt mentettek meg hétköznapi emberek. A nyilasok tárgyalásainak jegyzőkönyveiből az derül ki, hogy sokat. Néha hamis papírokat szereztek, néha a náci üldöztetés elől menekülőket bújtatták. A németek által megszállt Lengyelországgal és Ukrajnával szemben itt nem találunk példát arra, hogy az emberek feljelentették azokat, akiket egyszer befogadtak, és pláne nem ölték meg a védenőiket. Az is igaz viszont, hogy Magyarországon lényegesen rövidebb ideig tartott az üldöztetés, illetve bújtatás, mint Lengyelországban vagy Ukrajnában. Reuveni Sári szerint a legtöbb embermentés – a körülmények folytán – a fővárosban történt, adatai szerint – a Jad Vasem Intézet dokumentumaiban 500 esetet vizsgált – a legtöbb polgári embermentő nő volt. Az elérhető források szerint a menedéket adók közül senki nem ölte meg vagy bántotta a befogadott személyt. Menedéket pedig nemcsak budapesti zsidóknak adtak, hanem a vidékről, kisebb településről menekülőknak is, akik a deportálást akarták elkerülni – ehhez pedig nagy lélekjelenlétre volt szükség. Az otthonaikat különböző társadalmi osztályok képviselői nyitották meg az üldözöttek előtt. A munkáscsaládokban ez különösen nehéz lehetett, hiszen a kicsi lakások gyakran csak egy szobából, de maximum két szoba, plusz konyhából álltak. Az idegenek könnyen feltűntek egy ilyen helyen, a lakások általában nyitott körfolyosóra nyíltak, az udvaron pedig ott őrködött a házmester, akinek feladatai közé tartozott, hogy figyelje és jelentse az idegeneket. A nyilasok észrevették, hogy potenciális áldozataik fogynak, ezért kiadtak egy rendeletet, ami halállal, pontosabban „felkoncolással” fenyegette mindazokat, akik segítik az „ellenséget”.

A nyomozás elsősorban a bűnösség megállapítására és nem erre fókuszált. A vallomásokban említett mentőakciókról általában nem derülnek ki részletek. A vádlottak gyakran hivatkoztak tanúkra, akik igazolhatják, hogy mentették és nem üldözték az embereket. Konkrét esetekben nyilasok találtak felmentő tanúkat, akik azt állították, hogy nekik köszönhetik az életüket. Az *Isteni Szeretet Leányjai Társulat* apácai legalább 65 embernek nyújtottak menedéket a zárdájukban. Mentőakciónkon sokat rontott a tény, hogy a nyilasok kifosztották a zárdát, és az ott rejtőző gyerekek közül többet megöltek vagy deportáltak. Később az egyik áldozat apja feljelentette a nővéreket, amiért állítólag kollaboráltak a nyilas gyilkosokkal. Mások, akik nekik köszönhették a túlélésüket, kiálltak mellettük, és elmondták, hogy az életük és az értékeik is csak nekik köszönhetően maradhattak meg. A nővérek valószínűleg vállaltak kockázatot azzal, hogy zsidókat bújtattak, de az életüket nem akarták feláldozni értük. Akik elvesztették a gyerekeiket, bűntársnak tartották őket, a túlélők szülei viszont hősöknek. Visszatekintve, nem könnyű megérteni a helyzetet. A nyilas gyilkosok többségében az emberség foszlányát sem lehetett felfedezni, és a nővérek nem tudták, hogyan kezeljék őket. Nyilván el sem tudták képzelni, hogy vannak emberi lények, akik képesek gyerekeket gyilkolni. A hitük szintén meggátolta, hogy ellenálljanak a fiatal nyilas bűnözőknek. Az egyik nővér például azt vallotta, hogy hite szerint tilos hazudnia,

ezért nem bírta azt mondani a gondjaira bízott zsidó lányról, hogy keresztény. Nyilván rossz döntést hozott. De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az ellenállás bármilyen formájával kockáztatták a saját életüket és a rájuk bízottak életét is.

A nyilasok előszeretettel csapták be az áldozatokat, akik ráadásul maguk is felfoghatatlannak tartották, hogy csak úgy lemészárolhatják őket. Gyakran csak a kivégzőhelyen ébredtek rá a sorsukra. Sokszor a fiatal elkövetők sem tudták, miért kísérik az embereket egyik helyről a másikra, abban a hitben terelték őket, hogy a gettóba tartanak. A nyilasok különböző óvintézkedéseket tettek, míg a gyűjtőhelyre, gettóba vagy a halálba vitték az áldozataikat. Kettesével vonultak, a foglyok keze összekötve. A téli hidegben nem volt az áldozatokon megfelelő ruha sem, ez is bénítóan hatott rájuk. Éheztek, megverték, megkínózták őket. Néha egy ór jutott két emberre, de arra a nyilasok mindig ügyeltek, hogy az áldozataik sose legyenek jelentős létszámfölényben. Kevés járókelővel találkoztak, mert általában késői órán terelték az embereket. Azért mindig előfordultak szökések, ha valaki meggyőződött róla, megéri kockáztatni. A legtöbb gyilkosság a Duna-parton történt, ezért sokan a jeges vízbe ugorva próbáltak menekülni. Ha a fagyos éjszakában sikerült partra evickélniük, és nem találta el őket a nyilasok golyója, a túlélőknek akkor is szükségük volt idegenek, rendőrök, mentősök segítségére, átmeneti menedékre, meleg ruhára, a legjobb esetben olyan biztos búvóhelyre, mint egy-egy kórház vagy a Vöröskereszt.

A házastársi kötelékek kevés kivétellel kitartottak. Férjek és feleségek komoly személyes kockázatot vállaltak, hogy menthessék egymást. Azért legalább egy esetről tudunk, amikor az elidegenedett feleség pénzt ajánlott a nyilasoknak, hogy szabadítsák meg a férjétől. Az egyének így saját célra is kihasználhatták az apparátust. Volt, aki anyagi hasznot húzott a nyilasok fosztogatásából. Ahogy nincsenek pontos számadataink a mentőakciókról, nem ismerjük a feljelentések számát sem. A dokumentumokból az derül ki, hogy mindkettő kiterjedt méreteket öltött. Az okok ismeretlenek. Felöllelhetik az antiszemitizmust, a személyes nyereséget, az irigységet. Míg a deportálás felülről lefelé adott intézkedések hatására történt, a nyilasok alulról szerveződtek. Hogy sokan kollaboráltak velük, jelentősen megnövelte az áldozatok számát, és csökkentette a túlélés esélyét. A háborúban az emberek hozzászórtak, hogy a puszta túlélés reményében feladjanak másokat, vagy bosszút álljanak a sérelmeikért, a társadalmi mobilitás megnőtt. A gonosz viselkedést jutalmazták, a tisztességet büntették. Ez a tanult viselkedés segített megágyazni a zsarnokság új, bár nem folytonosság nélküli formájának: a kommunizmusnak.

A könyv harmadik része a sztálinizmus Magyarországon, illetve Közép-Európában kialakuló formáit mutatja be, átlagpolgárok egyéni tapasztalatán keresztül, tehát elsődleges források segítségével. Szándékosan használom a „polgár” szót, hogy visszaadjam az érintettek méltóságát; kevés politikai rendszer létezett a történelemben, ami kevesebb jogot, szűkösebb magánszférát, a hatóságok visszaéléseivel szemben kevesebb jogorvoslati lehető-

séget biztosított volna ennél, és nagyon kevés politikai rendszer üldözte ilyen arányban a saját lakosságát. A sztálinista állam saját képére formálta a társadalom szövetének alapelemeit, köztük bevallott társadalmi bázisának, a munkásosztálynak a kultúráját.⁴⁴ A kommunizmusban élő emberek valójában nem polgárok, hanem egy mindent a hatalma alá hajtó állam alattvalói voltak. A magyar politikai és gazdasági rendszer „sztálinizációja” azonnal megkezdődött, ahogy a szovjetek megvetették a lábukat az országban. A harmadik részben az 1948 és 1953 közötti időszakra fókuszálok, mert Kelet-Európában ez a sztálini korszak csúcsa; Sztálin halála után kismértékű liberalizáció kezdődött a vasfüggöny mögött, bár az elnyomás és az állami terror maradt, és a szovjet modell továbbra is dominált. Ez a fejezet megmutatja, hogy a kommunista államvezetés hogyan alkalmazta a kényszer és a félelemkeltés eszközeit. A félelem két irányban működött: a vezetők is féltek az elnyomottaktól, illetve azoktól, akiket kirekesztettek a társadalomból. Másfelől, tagadhatatlan, hogy a kommunista alattvalók, akik nem tudták törvényes módon érvényesíteni az érdekeiket, megint csak a feljelentés eszközához folyamodtak. Erre nemhogy bátorította őket a politikai hatalmát rágalmazásra alapozó állam, de bizonyos esetekben törvényileg kötelezte is. Utóbbi esetben a részvételi diktatúra elveszti a jelentését: a látszólag „önként” jelentők felülről érkező kényszer hatására cselekszenek.

A legtöbb forrás ebben a részben elsődleges, az állambiztonsági szerveknél keletkezett dokumentum. Lehetővé teszi, hogy az ötvenes években üldözött átlagember megszólalhasson. Nélkülük ennek a korszaknak a története nem teljes. Ezeknek az iratoknak a tanulmányozása arra is alkalmat ad, hogy felvillantsuk a Rákosi-korszak társadalomtörténetének egy szeletét, és pontosabb képet kapjunk az elnyomás és terror működéséről. Persze ezek az emberek nem a valódi hangjukon szólalnak meg, hiszen az ÁVH a saját képére formálta a lelki és fizikai bántalmazással kicsikart, önvádoló vallomásokat. Mégis, ha kellő figyelemmel olvassuk őket, felvillan az elfedni szánt mögöttes valóság.

Kiderül, hogy az átlagember, gyakran a túlélés érdekében, hogyan alkalmazkodik az új politikai környezethez. A dokumentumok hozzájárulhatnak, hogy jobban megértsük a kényszer és részvétel egyensúlyát a totalitárius rendszer működésében.⁴⁵ Kevesebb félelem és nagyobb egyetértés fért a képbe, mint a fentről lefelé irányított rendszer alapján gondolnánk? A „széles társadalmi bázis”-t hangsúlyozó modell nem igazán számol az egyént cselekedeteiben és döntéseiben egyaránt korlátozó erővel.⁴⁶ A sztálinista rendsze-

44 Mark Pittaway: *The Workers' State Industrial Labour and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. Pittsburgh, PA, Pittsburgh University Press, 2012.

45 A konszenzuális vagy részvételi modellről lásd például: Sheila Fitzpatrick – Robert Gellately (szerk.): *Accusatory Practices – Denunciations in Modern European History, 1789–1989*. Chicago–London, The University of Chicago Press, 1997.

46 Jan Gross szerint „senki sem számíthatott garantált védelemre, még a titkosrendőrség és a hadsereg sem. Felettések és beosztottak egyaránt hozzájárultak a rendszer működéséhez.” Jan

rek saját képükre formálták a társadalom szövetét, beleértve a kultúrát és a rendszer társadalmi bázisát, a munkásosztályt is.⁴⁷

A demokráciákban a törvénytisztelet erény. A huszadik századi diktatúrákban az egyén gyakran kényszerült éles választásra: a törvényt, a kötelességet követi, *vagy* az emberség oldalára áll. Nemcsak a koncentrációs táborok foglyai kényszerültek nemtelen döntésekre.

Egy olyan rendszerben, ami a gonoszsgot tartja erénynek, az ember könnyen elveszíti az erkölcsi irányítóját. A sztálinista rend gyakran nem kínált más lehetőséget az egyén – nem feltétlenül túlzó – kívánságainak teljesítésére, mint a kollaborálást. A központi parancsuralmi rendszerek hiánygazdasággal működtek, azaz alapvető cikkekből is hiány volt, a Szovjetunióban a sorban állást – a szovjetek életének állandó jelenségét – kriminalizálták, a „halmozást”, azaz a „személyes szükségletnél” több élelem beszerzését meg végképp. A fasiszták vagy a szovjetellenes elemek feljelentése ehhez képest észszerű megoldásnak látszott, hiszen a kormány élelemcsoomagot és téli ruhát ajánlott hasznos bejelentésekért cserébe.

A félelem és a megfélemlítés az államvezetés állandó eszköze lett olyan országokban, ahol az önkéntes megfelelés a politikai rendszernek nem volt jellemzője. Közös értékek és közös ideológia híján éppen a félelem tartotta össze a rendszereket. Richard Overly arra utal, hogy az állam ellenségeinek üldözését őszinte lelkesedés övezte, és a rendszer támogatása nagyobb volt, mint korábban gondolták.⁴⁸ A Szabad Európa Rádió és az állambiztonsági feljegyzések azt mutatják, hogy mindössze néhány évvel a történelem legpusztítóbb háborúja után emberek nagy számban azt remélték, hogy egy újabb világháború hozhatja el „a szabadulásukat a kommunisták zsarnoksága alól”. Magyarországon a törvény „kötelező éberséget” írt elő, és a még el nem követett bűnök bejelentését is elvárta. George F. Kennan megfigyelése helytálló lehet, miszerint a kommunista rendszer csak azokat az egyéneket képes kezelni, akik teljes mértékben függenek a felsőbb hatalomtól. A kommunizmus ugyan az egyén fölött a kollektív érdeket képviselte, ugyanakkor a kommunista állam félt és irtózott a hagyományos kötelekektől és szövetségektől; könnyebben elbánt az elszigetelt egyénnel, mint a társadalom szövetébe ágyazódóval.

A biztonsági erőket már 1949-ben kivonták a belügyminisztérium hatásköre alól. Csehszlovákiában létrehozta egy külön állambiztonsági minisztériumot. Így jött létre az állam az államban, amelyet kizárólag a párt első vonala felügyelt. Komoly apparátust szántak a lakosság megfigyelésére. A sztálini Európában több informátor jutott 1000 emberre, mint Hitler Németországá-

Tomasz Gross: *Revolution from Abroad – The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 2002.

47 Pittaway: *The Workers' State Industrial Labor*, i. m.

48 Richard Overly: *The Dictators – Hitler's Germany and Stalin's Russia*. London, W. W. Norton Company, 2004, 177.

ban. Ráadásul a hivatalos szám nem fedi le teljes egészében a megfigyelői potenciált, hiszen rengeteg „önkéntes” informátor segítette a rendszert, nem beszélve az alkalmi informátorokról, akik szintén nem szerepeltek a statisztikában. Ahogyan Hannah Arendt jogosan kifejti, valójában az érzés számított, hogy az embert megfigyelik. A magyar dokumentumokból kiderül, hogy az állambiztonsági erők célja „minden társadalmi szerv totális ellenőrzése” volt. Ügynököket helyeztek el a „stratégiai” pontokon, éttermekben, szállodákban, bárókban, újságosstandokon, ahol kiaknázhatták besúgóí képességüket. A társadalom minderre az elhallgatás kultúrájával, belső emigrációval válaszolt. Az emberek csak a legtriviálisabb dolgokról beszéltek egymással, ami tönkretette a társadalmi kohéziót és tőkét, tehát hosszú távon nyilván a gazdasági növekedést is.

Az „ők vagy mi” attitűdöt kikényszerítették: vagy likvidáljuk az osztályellenséget, vagy ő likvidál minket. Nehéz lett volna megmondani, ki a „mi” és ki az „ők”, hiszen az ellenség meghatározása folyamatosan változott. Pontosabban, a kör állandóan tágult, és az üldözendő emberek kategóriájának folytonos bővítése legitímálta a hatalmas elnyomó apparátus létét. Lemoshatatlan stigmát jelentett, ha valaki úgynevezett osztályidegen családba született, az ellenségstátusz öröklődött; a vélelmezett bűn tovább növelte az elnyomás alá helyezhető vagy helyezett emberek számát. A rendszer ezzel tovább erodálta amúgy is szűkös társadalmi bázisát. Míg a központosító állam a törvény által nem korlátozott hatalmat élvezett, büntető potenciálja az egyén számára is rendelkezésre állt. Ettől az egyén kezébe nem került valódi hatalom, nem nyújtott biztonságot sem általában, sem személyre szabottan. Nagyobb társadalmi és gazdasági mobilitást jelentett ugyan, és teret adott vélt és valós sérelmek jóvátételének, az elszenvedett sérelemért a bosszúnak, de a kollaboráns sem lett védettebb az állami túlkapásokkal szemben.

Szabó István kultuszfilmjében, a *Mephistóban*, a főszereplő Hendrik Höfgen fausti alkut köt Poroszország miniszterelnökével: a német színházi világban élvezett hírért és hataloméért cserébe beleegyezik, hogy tehetségét a német színháznak a nemzetiszocialista párt befolyása alá terelésére használja. Höfgen, a karrierista, a maga képlékeny eszméivel, talán nem értette pontosan, milyen erőkkel játszik. Későn ébredt rá, hogy már nincs visszaút. Szabó túlságosan is jól ismerte ezt a világot: mint kiderült, a kommunista állambiztonság ügynöke volt. Fontos itt megjegyezni, hogy a *legtöbb* ember, aki beleegyezett az együttműködésbe a kommunista állambiztonsággal (és sokan, talán a legtöbben azért egyeztek bele, mert kényszerítették őket), nem tudta, hogy ebből valószínűleg nincs többé kiút. Szabó nagyon is jól megtanulta a leckét, a filmje erre figyelmeztet. „Szar idők, szar emberek”, mondta egy tudósból lett besúgó az őszinteség pillanatában. Az állítás mindkét diktatúrára igaz. A kérdés viszont még mindig ugyanaz: a „szar idők” hozadéka a „szar ember”, vagy megfordítva? Ez a könyv erre a kérdésre *is* keresi a választ.